

ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМИ ЦІННОСТЕЙ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ І ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

EVOLUTION OF THE SYSTEM OF VALUES AS A FACTOR DEVELOPMENT OF EUROPEAN LEGAL CULTURE AND THE INTEGRATIVE PROCESS

Ломака В.С., к.ю.н.,

докторантка кафедри права Європейського Союзу

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Протягом багатьох століть імпульси в сфері державно-правового розвитку традиційно походила з Європи і були тісно пов'язані з процесами, що визначали напрями і темпи розвитку європейських держав. Однак, після Першої, а особливо Другої світової війни євроцентризм поступився місцем американоцентризму, внаслідок чого країни Західної Європи втратили провідну роль не лише на міжнародній арені, але й частково в самій Європі.

Протягом останніх семи десяти років європейська інтеграція постає як ключовий чинник державно-правового розвитку західноєвропейських держав, а починаючи з 2000-х років і решти країн Європи. У зв'язку з цим у багатьох дослідників виникає питання: чи є Європа просто континентом чи скоріше культурною концепцією чи політичним проектом? чи пов'язаний процес інтеграції з європейською правовою культурою та системою європейських цінностей: як останні можуть вплинути на розвиток Європи в майбутньому? Європейська ідентичність – це не раптове усвідомлення народами Європи своєї європейськості, а процес, реакція на зіткнення з навколишнім середовищем (часто ворожим), правом, культурою та звичаями, внаслідок чого автоматично починається пошук середовища та спільноти, з якою людина ідентифікує себе.

Успіх інтеграції у правовій сфері, проявом чого є формування єдиного правового простору, значною мірою залежить від формування європейської правової культури, яка є результатом конвергенції національних правових культур держав-членів. Формування останньої залежить від наявності спільних правових, зокрема конституційних, традицій і цінностей (гуманність, свобода, справедливість, рівність тощо) держав-членів, правового мислення та єдності підходів до тлумачення права. Ці міркування ілюструють важливість конвергенції національних правових культур для визначення місця і ролі права та зміни на шляху розуміння права в рамках глобалізаційних та інтеграційних процесів.

Ключові слова: європейська правова культура, цінності, правопорядок ЄС, конвергенція.

For many centuries, the impulses in the field of state and legal development traditionally came from Europe and were closely linked to the processes that determined the directions and pace of development of European states. However, after the First and especially the Second World War, Eurocentrism gave way to American-centrism, as a result of which Western European countries lost their leading role not only in the international arena, but also partially in Europe itself.

Over the past seven to ten years, European integration has emerged as a key factor in the state and legal development of Western European states, and since the 2000s, the rest of Europe. In this regard, many researchers ask the following questions: is Europe just a continent or rather a cultural concept or political project? Is the integration process related to the European legal culture and the system of European values: how can the latter influence the development of Europe in the future? European identity is not a sudden realization of European identity by the peoples of Europe, but a process, a reaction to the encounter with the environment (often hostile), law, culture and customs, which automatically starts a search among.

The success of integration in the legal sphere, which is manifested in the formation of a single legal space, largely depends on the formation of a European legal culture, which is the result of the convergence of national legal cultures of the member states. The success of the latter depends on the existence of common legal, in particular constitutional, traditions and values (humanity, freedom, justice, equality, etc.) of the member states, legal thinking and unity of approaches to the interpretation of law. These considerations illustrate the importance of the convergence of national legal cultures for determining the place and role of law and changes in the way law is understood within the framework of globalization and integration processes.

Key words: European legal culture, values, EU legal order, convergence.

Постановка проблеми. У дискусіях щодо правової інтеграції в європейському просторі акцент традиційно робиться на розвитку і функціонуванні правових інститутів, які є продуктом тісної та поглибленої співпраці між державами-членами Європейського Союзу. Однак, вивчення інтеграційних процесів не може обмежуватися лише поняттями, правилами чи інститутами, пов'язаними з ним. Не менш важливо відшукати внутрішні підвалини формування загальноєвропейського правового порядку. Це обумовлює розгляд права як об'єкту комунікації та об'єкту культури.

Правова культура відіграє важливу роль у формуванні не тільки правової системи, алей функціонування держави. Ядро кожної національної правової культури визначається специфікою історичного розвитку національного права, поглядами юридичної спільноти на його природу, філософськими орієнтаціями,

специфікою джерел і принципів права, методологією, способами аргументації та інтерпретації тощо. В процесі правової інтеграції відбувається узгодження і взаємозбагачення цих культурних продуктів, формування уніфікованих їх моделей і шаблонів, що зумовлює актуальність досліджень європейської правової культури.

Метою статті є впорядкування уявлень про феномен європейської правової культури і системи цінностей, покладених в її основу, аналіз впливу європейської правової культури на процес інтеграції.

Огляд останніх досліджень. Проблематика правової культури традиційно привертає значну увагу вітчизняних дослідників, а тому вважається достатньо розробленою. Разом з тим є низка аспектів цього наукового напрямку досліджень, розробка яких лише починається. Мова йде про дослідження європейської культури (Яковюк І. [1; 2], Ломака В. [3; 4; 5], Максимов С. [6], Ганзенко О. [7]), а також про її вплив на вітчизняну правову систему і правову культуру (Смирнова К. [8], Трагнюк О. [9], Яковюк І. [10] та ін.). Недостатньо розробленим залишається питання про взаємообумовленість європейської правової культури і цінностей – вітчизняні автори здебільшого розглядають місце і роль цінностей в європейському інтеграційному процесі поза їх взаємообумовленості з європейською правовою культурою (Амельченко Н. [11], Качур В. [12], Щербакова Ю. [13]). Зважаючи на сучасний стан досліджень заслугоує на увагу питання еволюції цінностей об'єднаної Європи з позиції їх впливу на процес формування й розвитку європейської правової культури та інтеграційного процесу.

Виклад основного матеріалу. До другої половини ХХ ст. в світі панували ідеї європоцентризму, що означало віру у перевагу європейської культури, зокрема правової, над іншими. Після Першої, а особливо Другої світової війни європоцентризм був підірваний американоцентризмом, внаслідок чого Західна Європа поступилася своєю провідною політичною, економічною та воєнною роллю у світі.

Заради збереження своїх позицій країни Західної Європи вимушені були вдатися до економічної, а згодом і політичної інтеграції в рамках Європейських співтовариств/Європейського Союзу. Феномен міждержавної інтеграції, що сприяє економічним, політичним, соціальним і цивілізаційним змінам, також стосується права, без якого вони не можуть бути швидко і ефективно реалізовані. Інтеграційною основою об'єднаної Європи стала спільна правова традиція, зокрема конституційна, держав-членів, що належали до певного культурного кола; ідея зближення правових культур; етичні цінності – гуманізм, свобода, справедливість і рівність [14, с. 28]. Формування унікального інтеграційного правопорядку, в основу формування якого було покладено європейську правову культуру, дозволило посісти об'єднаній Європі одне з провідних місць у новому світовому порядку. Нездарма ідентичність Європейських співтовариств/Європейського Союзу, успіхи його функціонування і розширення дедалі частіше пов'язують з «нормативною владою» («normative power») інтеграційного об'єднання [3; 15], формуванням певного «коду правової культури»¹, спільних правових значень і символів [17, с. 36]. Завдяки цьому європейська правова культура, що формується і розвивається на певній системі цінностей, утворює концептуальну рамку, яка дає можливість європейцям адекватно сприймати реальність [18], сприяє формуванню і збереженню європейської ідентичності.

Цінності мають надзвичайно важливе значення (занепад правової культури часто є симптомом кризи цінностей), адже оцінка будь-якого явища – це процес, в рамках якого ми сприймаємо речі, ситуації або діяльність через прийняту в суспільстві систему цінностей. Процес оцінювання завжди певною мірою носить суб'єктивний характер, адже певні події, дії та процеси не мають цінності самі по собі, а набувають її лише у зв'язку зі ставленням до них людини. Через оцінювання та цінності світ набуває сенсу, індивідуальної значущості для кожної людини або їх спільнот. Отже, цінність речі створюється лише її суб'єктивною оцінкою людиною, яка може оцінювати як позитивно, так і негативно [19, с. 338].

Загальноєвропейських цінностей, які спочатку держави-засновниці інтеграційного процесу, а згодом і народи, які досналися до цього процесу пізніше, сприймають як власні, стають визначальною рисою Європейського Союзу, виступаючи джерелом мотивації та поведінки держав-членів і їх народів, інститутів ЄС, визначаючи, ким є дане інтеграційне об'єднання, чим воно відрізняється від інших подібних об'єднань. Правові цінності є результатом оцінки певних речей, дій і процесів, що мають юридичне значення; за допомогою оцінки ми формуємо конкретні уявлення про загальноєвропейські ідеали, про те, що є метою інтеграційного процесу, яким має бути Європейський Союз. Разом з тим слід зазначити, що оскільки держави-члени уникають перетворення Європейського Союзу на європейську федеративну державу і розчинення національних ідентичностей у загальноєвропейській ідентичності, то девізом інтеграційного процесу залишається дотримання «єдності у розмаїтті» з наданням переваги все ж різноманітності². Як

наслідок, зазначає М. Fialova, ідея забезпечення «вищої» культурної єдності поступилася за значенням ідеї схвалення переваги різноманітності над єдністю [25, с. 29]. Це є однією з причин, наприклад, тривалого конфлікту ЄС – Польща, зокрема з приводу порушення Варшавою принципу верховенства права (його узурпації)³.

Роль і значення, яке відводиться цінностям, розкривається через функції, які ними здійснюються: цінності виступають будівельними блоками правової культури; вони впливають на формування змісту соціальних відносин; виступають однією з визначальних рис особистості; є джерелом мотивації поведінки (діяльності); сприяють ідентифікації соціальної групи чи етносу, спільноти чи інституції; є джерело соціальної та культурної згуртованості; джерело і характеристикою стратифікації та ієрархізації суспільства; атрибутом моралі; однією з підвалин філософських течій та політичних ідеологій [27, с. 45–58].

Цінності завжди історично та культурно зумовленими, змінюються у часі та просторі⁴; особистість і їх спільноти здатні змінювати свої ціннісні орієнтації протягом життя⁵. Досить часто зміна ціннісної орієнтації поєднуються з трансформацією суспільства⁶. Слід також зважати на те, що одна й та сама річ, дія чи процес може вважатися позитивною цінністю для одних осіб і водночас бути небажаними, негативними, неприйнятними для інших, а отже засуджуватися ними. Наочно це можна простежити на прикладі справедливості, яка традиційно сприймається різними людьми і їх спільнотами по-різному через її загальний характер⁷.

«Єдність у розмаїтті» слід торкнутися проблеми державного суверенітету, який є безумовною цінністю для усіх держав-членів. Слід погодитися з тими дослідниками, на думку яких набуття членства в ЄС не передбачає втрату суверенітету – саме існування поняття «наддержавне об'єднання» має сенс лише за умови збереження його членами статусу держави, як він розуміється у конституційному та міжнародному праві. В результаті набуття членства в ЄС відбувається лише делегування права реалізації тих суверенних прав і повноважень, які національні уряди погодилися передати (як відомо, окремі держави-члени, наприклад Велика Британія, брали участь в інтеграції не в усіх сферах (Лондон не приєднався до валютного союзу, а також критично ставився до інтеграції у безпековій і оборонній сфері)). Вихід зі складу ЄС означає повернення з наднаціонального рівня на національний усіх раніше переданих суверенних прав і повноважень, що довів вихід Великої Британії зі складу ЄС [22–24].

³ Мова йде про рішення Конституційного Трибуналу Польщі (2021 р.), який виніс рішення про те, що деякі статті установчих договорів Європейського Союзу визнані неконституційними в країні. Дане рішення порушує принцип верховенства права ЄС, відповідно до якого Законодавство ЄС має пріоритет над національним законодавством, включаючи конституційні положення. Голова Європейської комісії У. фон дер Ляен з цього приводу зазначила: «Ми не можемо й не дозволимо поставити під загрозу наші спільні цінності» [26].

⁴ Поетапне формування європейської системи цінностей, зокрема правових, було успішним завдяки тому, що розвиток європейських національних правових культур хоча і різною мірою, але зазнали впливу греко-римської античної цивілізації і римського права, християнства, Відродження, Реформації, Просвітництва, індустріалізації та модерну. Це забезпечило формування спільних знаменників, які є основними елементами, що складають європейську правову культуру.

⁵ Радикальну зміну систем цінностей можна прослідкувати на прикладі німецького суспільства протягом ХХ сторіччя: перехід від імперської системи цінностей до демократичної системи Веймарської Республіки, на зміну якій прийшла система цінностей нацизму, яка в свою чергу поступилася демократичній системі, що стала невідомою складовою загальноєвропейської системи цінностей.

⁶ Така взаємообумовленість між зміною ціннісної орієнтації і трансформацією суспільства простежувалася, наприклад, наприкінці 1980 – на початку 1990-х років в постсоціалістичних країнах Європи і колишніх республіках Радянського Союзу. Разом з тим зміна ціннісної орієнтації суспільства займає більш тривалий час, аніж трансформація держави і суспільства. Так, пережитки радянської системи цінностей в Україні проіснували до російської агресії, що певною мірою пояснює популярність ідей російського світу у частини українського суспільства, поширеність такого явища як колабораціонізм. Разом з тим російсько-українська війна стала потужним фактором переорієнтації свідомості більшої частини проросійської частини українського суспільства на державницьку і про європейську і пронатовську позицію, що підтверджується соціологічними опитуваннями. Так, якби сьогодні (серпень 2022 р.) стояв вибір підтримати проголошення незалежності України, то абсолютна більшість (86% однозначно і 11% скоріше) зробили б це. Порівняно з минулим роком цей показник зріс з 80 до 97%, порівняно з 2012 р. – з 62 до 97% [28].

⁷ Так, розв'язана росією агресія проти України сприймається як цілком справедлива самою країною-агресором, тоді як Україна і її союзники сприймають її як несправедливу, таку що порушує норми міжнародного права і моралі; водночас низка країн фактично стоїть на позиції, яка вважає цілком прийнятним завершення війни шляхом визнання за росією права на захоплені українські території. У цілому понад 140 з 193 членів ООН засуджують Росію, але 35 країн, які утрималися, представляють більше половини населення світу.

¹ Образ коду правової культури, на думку Duszka-Jakimko H., складають як традиції правової культури суспільств держав-членів ЄС, їх правові звичаї, поняття, цінності, так і саме право, яке, власне, є відображенням цієї культури, нормативних зразків поведінки та цінностей, що містяться в ньому, пов'язаних із соціально прийнятими нормами, правознавством соціальних суб'єктів та їх ставленням до права [14, с. 29; 16, с. 23].

² Невипадково, попри успішність інтеграційного процесу в Європі не вдалося подолати сепаратистські тенденції [20; 21]. В контексті реалізації політики ЄС

Людина, суспільство чи інтеграційне об'єднання завжди вдається до формування і корегування ціннісного рейтингу (це передбачає розрізнення вищих та нижчих цінностей) і довгострокової ціннісної орієнтації [29, с. 335]. Відправною точкою аналізу еволюції каталогу цінностей як основи для формування європейської правової культури і функціонування Європейських Співтовариств/Європейського Союзу є цінності, які були закріплені в положеннях договорів про заснування трьох організацій: Європейського співтовариства вугілля та сталі, Європейського економічного співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергії, основною метою яких було створення спільного ринку. Ці положення відрізняються від тих, що з'явилися пізніше у Договорі про Європейський Союз (1992 р.) та наступних його редакціях (Амстердамській, Ніщській і Лісабонській). Ця ситуація зумовлює звернення до оригіналів установчих договорів, укладених в 1950-х роках.

У преамбулі Договору про заснування Європейського співтовариства вугілля та сталі (1951 р.) [30]; каталог цінностей включає: забезпечення миру, підтримання мирних відносин, солідарність та підвищення рівня життя у преамбулі Договору про заснування Європейського Економічного Співтовариства (1957 р.) [31] передбачено: економічний і соціальний прогрес, поліпшення умов життя, співробітництво між державами та гармонійний розвиток, солідарність, підтримання миру та свободи; у преамбулі Договору про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії (1957 р.) [32] знаходимо: поширення ідеї миру, процвітання націй, усунення загроз життю та здоров'ю населення, мирне використання ядерної енергії.

Економічна природа трьох Співтовариств обумовила специфіку вихідного каталогу цінностей, які реалізували, по-перше, інтегративну функцію, виступаючи правовим фундаментом для інституціоналізації процесу співпраці держав-членів, і, по-друге, стабілізуючу функцію інтеграційного процесу. З певним спрощенням можна констатувати, що система правових цінностей, на якій ґрунтувався процес європейської інтеграції на момент його започаткування, складалася із цінностей миру, економічного і соціального прогресу, розвитку співробітництва і солідарності між державами-членами.

Система цінностей будь-якого соціального утворення, і інтеграційне міждержавне об'єднання не є виключенням, є достатньо монолітною і стабільною структурою, якій водночас не чужий процес трансформацій (прогресивних чи регресивних), прикладом чого як раз і виступає еволюція системи цінностей, що відбувалася в процесі трансформації Європейських співтовариств в сучасний Європейський Союз. Зміна характеру інтеграційного процесу, що полягає у відмові від суто економічних аспектів на користь поглиблення інтеграції за рахунок її переливу у соціальну, політичну, а згодом безпекову і оборонну сферу та сферу зовнішньої політики, а також розширення складу учасників (якщо первісно Європейські співтовариства склалися з держав, які належали до традиції континентальної правової сім'ї, що обумовило специфіку правопорядку, то приєднання Великої Британії, яка належала до англосаксонської правової традиції, обумовило потребу у конвергенції правових систем⁸; розширення ЄС з початку 2000-х років за рахунок країн Східної та Центральної Європи, більшість з яких біля сорока років розвивалися в рамках соціалістичної правової традиції, додатково ускладнило формування загальноєвропейської культури і формування правопорядку ЄС) призвела до появи в положеннях договорів модифікованого каталогу цінностей, в якому знайшли підтримку Європейські Співтовариства.

⁸ Завдяки європейській інтеграції розвиток правових систем учасників об'єднаного процесу відбувається хоч і з різним темпом і з певними варіаціями, проте в одному напрямі. Важливо підкреслити взаємне збагачення права, яке відбувається в процесі створення єдиного правового утворення [33, с. 5–6].

Перший крок на шляху оновлення усталеної системи цінностей Європейських співтовариств, який сприяв збагаченню європейської правової культури і водночас впливав на оновлення критеріїв членства в інтеграційному об'єднанні було зроблено в наслідок підписання Єдиного європейського акту (1986 р.) [34]. Так, у преамбулі ЄЄА, крім посилення на традиційні цінності, з'явилися нові, а саме: демократія, верховенство права, свобода, рівність, соціальна справедливість і права людини. Відданість цим цінностям, а також раніше закріпленим (солідарність, співпраця та підтримка економічного та соціального прогресу націй держав-членів) була підтверджена у Договорі про Європейський Союз [35].

Наступні редакції Договору про ЄС розвивали існуючу систему цінностей. У найбільш розгорнутому вигляді система загальноєвропейських цінностей викладена у Лісабонській редакції Договору про ЄС [36], в якому відповідні положення закріплені не тільки в преамбулі, але й Розділі I «Загальні положення» та Розділі II «Положення про демократичні принципи». Сьогодні ця система включає: повагу до людської гідності, права людини, свободу, демократію, рівність, верховенство права, плюралізм, недискримінацію, толерантність, справедливість, солідарність, рівність прав жінок і чоловіків. Цей перелік розширюється у статті 3 ДЄС, яка додає до системи цінностей: сприяння миру, безпеці і сталому розвитку Землі; солідарність та взаємну повагу між народами; вільна і чесна торгівля; викорінення бідності; захист прав людини, зокрема прав дитини; суворе дотримання та розвиток міжнародного права, зокрема принципів Статуту ООН. Вказана система цінностей не тільки служить основою правопорядку Європейського Союзу, але й її він послідовно зміцнює та просуває у зовнішніх відносинах⁹. Це пов'язано з тим, що Європейський Союз формує міжнародне середовище (виробляючи зміни в його стандартах і нормах) не стільки за допомогою матеріальних інструментів (таких як військова сила чи економічні заходи), а через силу привабливості європейського проекту для третіх сторін, задоволеної в європейських правових стандартах, цінностях, принципах і процедурах [38, с. 112].

Аналіз вказаних документів ЄС підтверджує тезу про еволюцію системи його цінностей під впливом розширення і поглиблення європейської інтеграції. Якщо спочатку інтеграційний процес носив чисто економічний характер, то і Європейські співтовариства віддавали перевагу таким цінностям, як підвищення рівня життя, економічний і соціальний прогрес. В наслідок перетикання інтеграційного процесу у політичну сферу вказані цінності не втратили свого значення, оскільки економічна складова інтеграційного процесу залишається його стрижнем, відбулося розширення і структурування каталогу цінностей, пов'язаних з повагою до прав людини, демократією, верховенством права та недискримінацією.

Висновки. Формування європейської правової культури є результатом діалогу національних правових культур, діалог влади і суспільства, зумовлений потребами державно-правового розвитку країн Європи. Поєднання діалогу з демократією є одним з найважливіших шляхів легітимізації Європейського Союзу як наднаціональної влади. Сучасна європейська правова культура є більш плюралістичною і відповідно менш формальною, догматичною та позитивістською, ніж національні правові культури європейських країн. Поява цієї нової європейської правової культури є результатом процесу європейізації права, прагматичної позиції Суду ЄС, уніфікації європейського права через освіту, успіхами «м'якого права», яке ґрунтується на авторитеті суб'єктів права, та низки інших факторів. Особливістю правової культури об'єднаної

⁹ Як зазначає І. В. Яковок, ідею просування своїх цінностей за власні кордони ЄС перейняв з імперського досвіду, де політика розширення її меж перебуває у тісному зв'язку з реалізацією певної місії [37, с. 164].

Європи є те, що її право менш зав'язане на традиційний поділ на публічне і приватне правом, а юридична наука значною мірою є міждисциплінарною.

Прагнення до уніфікації, інтеграції та європеїзації права в рамках Європейського Союзу слід розглядати не як прагнення побудувати абсолютно нову правову систему, а звернення до національних культурних джерел, що сформувалися історично. Динаміка стрімкого розвитку права ЄС означає, що, з одного боку, воно апелює до моделей минулого, а з другого – враховуючи сучасні потреби, воно перебуває у постійному розвитку.

Право Європейського Союзу, яке є результатом конвергенції романо-германського і англосаксонського права, представляє собою структуровану систему правових норм, з власними джерелами, інститутами та процедурами для їх створення, тлумачення та застосування; воно

спирається на правову культуру загальноєвропейського масштабу і утворює унікальний наднаціональний правовий порядок.

Європейська правова культура, що формується і розвивається на певній системі цінностей, утворює концептуальну рамку, яка дає можливість європейцям адекватно сприймати реальність, сприяє формуванню і збереженню європейської ідентичності. Загальноєвропейських цінностей, які спочатку держави-засновниці інтеграційного процесу, а згодом і народи, які доєдналися до цього процесу пізніше, сприймають як власні, стають визначальною рисою Європейського Союзу, виступаючи джерелом мотивації та поведінки держав-членів і їх народів, інститутів ЄС, визначаючи, ким є і стане в перспективі дане інтеграційне об'єднання, чим воно відрізняється від інших подібних об'єднань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яковюк І. В. Генезис правової культури об'єднаної Європи. *Право України*. 2008. № 11. С. 114–120.
2. Яковюк І. В. Правова культура в умовах глобалізації та європейської інтеграції. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : збірник наукових праць. 2007. № 13. С. 3–16.
3. Lomaka V. S., Yakoviyk I., Bilousov Ye. (2023). Europeanisation and its impact on candidate countries for EU membership: view from Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe*. Vol. 7, Issue 2.
4. Ломака В. С. Європеїзація правової культури: дослідницький нарис. *Проблеми законності*. 2023. Вип. 160. С. 192–211. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.160.273873>.
5. Ломака В. С. Правова культура суспільства в умовах європейської інтеграції. *Проблеми законності*. 2022. № 159. С. 105–128. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.159.268418>
6. Максимов С. І. Ідея правової держави в контексті становлення та розвитку європейської правової культури. *Проблеми філософії права*. 2008-2009. Т. VI-VII. С. 102–111.
7. Ганзенко О. О. Формування правової культури українського суспільства в контексті підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС. *Вісник Запорізького національного університету*. 2014. № 3. С. 9–16.
8. Смирнова К. В. Співвідношення *acquis communautaire* та джерел права Європейського Союзу. *Порівняльно-правові дослідження*. 2011. Вип. 1.
9. Трагнюк О. Я. Адаптація права України до права ЄС як складова механізму євроінтеграції. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2005. Вип. 10. С. 139–141.
10. Яковюк І. В. Правова політика України в умовах європейської інтеграції. *Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування*: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Руднєвої. Київ : НІСД, 2013. С. 32–37.
11. Амелюченко Н. Цінності об'єднаної Європи. Київ : ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив», 2013. 42 с.
12. Качур В. О. Фундаментальні цінності європейської правової культури у положеннях Конституції Польщі 1791 р. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2021. Т. 64. С. 37–40.
13. Щербак Ю. Е. Цінності об'єднаної Європи. Київ: ВЦ «Академія», 2013. 208 с.
14. Duszka-Jakimko H. (2011). Idea konwergencji kultur prawnych w perspektywie integracyjnej. *Przegląd Prawa i Administracji*. № 86. P. 27–36.
15. Яковюк І. Імперська модель як основа організації влади в Європейському Союзі: загальнотеоретичний аналіз. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С. 33–47.
16. Brodecki Z. (2010). *Prawo integracji w Europie*, Warszawa: LexisNexis.
17. Instytucjonalny i kulturowy wymiar integracji prawnej, [w:] *Zmiany społeczne a zmiany w prawie. Aksjologia, konstytucja, integracja europejska*, red. L. Leszczyński, Lublin 1999.
18. Jessop B. *The State: Past, Present, Future*. Oxford, 2013. 248 p.
19. Špur J. (2007). Úvod do systematické filosofie: obecná metafyzika, ontologie, gnoseologie, axiologie. 2. rozš. vyd. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
20. Yakoviyk I. V., Okladna M. G., Orlovskyy R. R. Separatism in the United Europe: old problem with a new face. *Problems of Legality*. 2018. № 140.
21. Яковюк І. В. Європейський регіоналізм у контексті розбудови Європейського Союзу. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : збірник наукових праць. 2004. № 8. С. 57–68.
22. Bytyak Y., Yakovyuk I., Tragnyuk O., Komarova T., Shestopal S. (2017). The State Sovereignty and Sovereign Rights: The Correlation Problem. *Man In India*. № 97. Pp. 577–588.
23. Якименко Х. Наднаціональна організація влади і державний суверенітет: проблеми співвідношення. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 3. С. 36–44.
24. Яковюк І. В. Brexit: причини і наслідки британського референдуму. *Європейська інтеграція в контексті сучасної геополітики* : зб. наук. ст. за матеріалами наук. конф., м. Харків, 24 трав. 2016 р. Харків, 2016. С. 25–29.
25. Fialová M. (2009). *Evropská identita: proměny v čase a prostoru*. Diplomová práce, Ph.D. Brno : Masarykova Univerzita. 110 p.
26. Speech by President von der Leyen at the European Parliament Plenary on the rule of law crisis in Poland and the primacy of EU law. 2021, Strasbourg. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/speech_21_5361.
27. Prudky L. (2009). *Inventura hodnot: výsledky sociologických výzkumů hodnot ve společnosti České republiky*. Vyd. Praha : Academia.
28. Сімнадцять загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 серпня 2022). URL: <https://lifepravda.com.ua/society/2022/08/24/250154/>.
29. Špur J. (2007). Úvod do systematické filosofie: obecná metafyzika, ontologie, gnoseologie, axiologie. 2. rozš. vyd. Plzeň : Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.
30. Treaty establishing the European coal and steel community. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/3332f1/pdf/>.
31. Treaty establishing the European Economic Community. URL: https://www.cvce.eu/en/obj/treaty_establishing_the_european_economic_community_rome_25_march_1957-en-cca6ba28-0bf3-4ce6-8a76-6b0b3252696e.html.
32. Treaty establishing the European Atomic Energy Community (Rome, 25 March 1957). URL: https://www.cvce.eu/en/obj/treaty_establishing_the_european_atomic_energy_community_rome_25_march_1957-en-a3390764-3e75-421b-9c85-f52de5a14c2f.html.
33. Лук'янова Г. Ю. Залежність комплементарності праворозуміння від гетерогенності джерел права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2013. Вип. 4. С. 3–12.

34. Single European Act. URL: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:a519205f-924a-4978-96a2-b9af8a598b85.0004.02/DOC_1&format=PDF.

35. Treaty on European Union, 1992. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:11992M/TXT>.

36. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 2007. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:306:FULL:EN:PDF>.

37. Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз : монографія. Харків : Право, 2013. 760 с.

38. Skolimowska A. (2015). The European Union as a «Normative Power» in International Relations. Theoretical and Empirical Challenges. *Yearbook of Polish European Studies*, Vol. 18. P. 111–131.